

Світлана КІРИЧЕНКО,

orcid.org/0000-0001-5078-0306

кандидат педагогічних наук,

викладач кафедри наукових основ управління

Інституту підвищення кваліфікації педагогічних працівників і менеджменту освіти

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

(Харків, Україна) work.ukr20@gmail.com

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ

У статті розкриваються різні наукові підходи (системно-цілісний, синергетичний, акмеологічний, антрополого-гуманістичний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний, цивілізаційний, аксіологічний) до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя. Використання системно-цілісного підходу до досліджуваної проблеми дозволяє розглядати людину як цілісну істоту, проаналізувати зовнішні фактори середовища та умови, у яких відбувається професійна самореалізація педагога, розкрити їхній зв'язок із внутрішніми факторами особистості. Синергетичний підхід до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя дозволяє визначити його можливості до самоорганізації (певна незалежність особистості від середовища; наявність флуктуацій, біфуркацій, аттракторів). Використання антрополого-гуманістичного підходу дозволяє розглядати особистість як пріоритет у житті і як біосоціальну істоту, котра взаємодіє із соціумом, розвивається під його впливом і впливає на нього, вивчати питання професійної самореалізації вчителя з точки зору гуманізму і в інтеграції різних наук. Застосування особистісно-діяльнісного підходу дозволяє розглядати вчителя як суб'єкт різних видів діяльності, вивчати зазначену проблему з визнанням діяльності основою розвитку та самореалізації особистості. Цивілізаційний підхід дозволяє дослідити проблему професійної самореалізації вчителя в різноманітні суспільних зв'язків, цінностей та національних елементів цивілізації. Аксіологічний підхід дозволяє розглядати людину як безумовну цінність і визначити цінності, які є значущими для педагога. Згідно з позиціями акмеологічного підходу метою професійної самореалізації вчителя є досягнення акме – стану максимально повного розкриття внутрішнього потенціалу у професійній діяльності; це передбачає орієнтацію вчителя на самовдосконалення, мотивацію високих досягнень, організацію творчої діяльності, створення необхідних умов для реалізації творчого потенціалу педагога. Компетентнісний підхід включає орієнтацію на розвиток у вчителя здатності практично діяти, використовувати навички та досвід успішних дій у різних ситуаціях професійної діяльності, що передбачає оволодіння загальногалузевими, предметними компетентностями, ціннісно-змістовими, навчально-пізнавальними, загальнокультурними, соціально-трудова, професійною, інформаційними, особистісними компетенціями.

Ключові слова: професійна самореалізація, учитель, наукові підходи, розвиток, цінності.

Svitlana KIRYCHENKO,

orcid.org/0000-0001-5078-0306

Candidate of Pedagogical Sciences,

Lecturer at the Department of Scientific Fundamentals of Management

Institute for Professional Development of Teachers and Education Management

of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

(Kharkiv, Ukraine) work.ukr20@gmail.com

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF THE PROBLEM OF TEACHER'S PROFESSIONAL SELF-REALIZATION

This article presents different scientific approaches (system-holistic, synergetic, acmeological, anthropological-humanistic, personal-activity, competence, civilizational, axiological) to the study of the problem of teacher's professional self-realization. The use of system-holistic approach to the studied problem enables to consider a man as a whole being, to analyze external factors of the environment and the conditions under which teacher's professional self-realization takes place and to reveal their connection with person's internal factors. The synergetic approach to the study of the problem of teacher's professional self-realization enables to determine his opportunities for self-organization (person's certain independence from the environment, the presence of fluctuations, bifurcations, attractors). The use of anthropological-humanistic approach enables to consider a person as a priority and biosocial being that interacts with society, develops under its influence and has impact on it, to study the problem of teacher's professional self-realization in terms of

humanism and in integration of different sciences. The use of person-activity approach enables to consider a teacher as a subject of different activities and to study the mentioned problem taking into account that activity is a basis of person's development and self-realization. The civilizational approach enables to study the problem of teacher's professional self-realization in a variety of public relations, values and national elements of civilization. The axiological approach enables to consider a man as an unconditional value and to identify values which are significant for teachers. According to the positions of acmeological approach, the aim of teacher's professional self-realization is to achieve acme which is a state of full disclosure of inner potential in professional activity; it means teacher's focus on self-improvement, motivation for high achievements, organization of creative activity and creation of the conditions for realization of teacher's creative potential. The competence approach focuses on development of teacher's ability to work practically, to use skills and experience of successful actions in different situations of professional activity, which means mastering general-sector and subject competences, value-content, educational-cognitive, general-cultural, social-labor, professional, informational and personal competencies.

Key words: professional self-realization, teacher, scientific approaches, development, values.

Постановка проблеми. Особливості розвитку сучасної системи освіти в Україні (нові вимоги до компетентності вчителя у зв'язку із впровадженням Концепції «Нова українська школа», упровадження новітніх освітніх технологій, зокрема, здоров'язберігаючих, проєктних, інформаційних, специфіка організації освітнього процесу у сучасних закладах освіти на основі дистанційного навчання тощо) зумовлюють підвищені вимоги до особистості вчителя, формування його потреби й готовності до постійного саморозвитку і професійного самовдосконалення, прагнення до професійної самореалізації. Творчий і самореалізований педагог є взірцем для всіх учасників освітнього процесу (дітей, батьків, інших учителів), відчуває натхнення і задоволення від власної праці та прагне покращення якості своєї професійної діяльності.

Професійна самореалізація вчителя виступає одночасно і процесом, і результатом власної перетворювальної діяльності педагога, що передбачає самопізнання та порівняння професійних й особистісних якостей з наявними вимогами до педагогічної діяльності, якісне виконання вчителем своїх професійних обов'язків, проєктування позитивних змін у собі та досягнення кращих освітніх результатів (Рибалко, Черновол-Ткаченко, Кіриченко, 2018: 25). Водночас процес професійної самореалізації вчителя, як і процес саморозвитку і самовдосконалення, є безперервним, тривалим, нерівномірним, тому важливим є дослідження процесу професійної самореалізації педагога, що сприятиме кращому розумінню його специфіки та створенню належних умов для вияву індивіда в особистій і професійній сферах.

З огляду на це доцільним є розкриття методологічного концепту в дослідженні проблеми професійної самореалізації вчителя, що сприяє об'єктивності, системності, цілісності і результативності дослідницької діяльності.

Аналіз досліджень. Питання наукових підходів до дослідження професійної самореалізації

педагога знайшло часткове висвітлення у психолого-педагогічній літературі. Так, проблеми педагогічної діяльності вчителя загалом аналізуються з позиції різних підходів, як-то: акмеологічного (Л. Рибалко, Р. Черновол-Ткаченко), системно-цілісного і синергетичного (О. Іонова), особистісно-діяльнісного (Є. Богданов, З. Тюмасева, Н. Щербак), антрополого-гуманістичного (А. Баталіна), цивілізаційного (В. Базилевич, К. Базилевич, В. Касьян, В. Попов, О. Скакун), аксіологічного (Т. Садова, Н. Ткачова), компетентнісного (Ю. Бойчук). Водночас питання застосування наукових підходів до дослідження професійної самореалізації педагога окремо не розглядалися науковцями, що і зумовило цей науковий пошук.

Мета статті – розкрити проблему професійної самореалізації вчителя з точки зору різних наукових підходів.

Виклад основного матеріалу. Методологічний концепт у дослідженні проблеми професійної самореалізації вчителя втілює взаємозв'язок наукових підходів (системно-цілісного, синергетичного, акмеологічного, антрополого-гуманістичного, особистісно-діяльнісного, компетентнісного, аксіологічного, цивілізаційного) до її розв'язання.

Розглянемо це більш детально.

Системно-цілісний підхід – спосіб наукового пізнання, що дозволяє сформувати інтегроване, цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт (Наукові підходи, 2012).

Використання системно-цілісного підходу до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя дозволяє цілісно вивчити її, а саме: розглядати людину як цілісну істоту; проаналізувати зовнішні (культурні, освітні, соціальні) фактори середовища та умови, у яких відбувається професійна самореалізація педагога і які впливають на цей процес, розкрити їхній зв'язок із внутрішніми факторами особистості.

Так, педагог перебуває у постійному взаємозв'язку із навколишнім середовищем та іншими системами (учасниками освітнього процесу; інститутами, що визначають життя держави); між ними відбувається постійний обмін інформацією та взаємовплив. Отже, педагог зазнає впливу різних систем через низку зовнішніх факторів, як-то: освітніх і культурних (система освіти, особливості організації освітнього процесу у закладі освіти), соціальних (соціальна система, що передбачає захист, оздоровлення вчителів). Важливо зазначити, що ці зовнішні фактори значно залежать від тих соціальних, економічних, освітніх, культурних, морально-правових та побутових умов, які в певний час панують у певному суспільстві.

Також педагог володіє внутрішніми (біологічними) чинниками, що впливають на професійну самореалізацію і передбачають її зумовленість спадковістю, індивідуальними особливостями розвитку. Отже, учитель може успішно розв'язувати свої завдання та самореалізовуватися у професійній сфері лише за умови його взаємодії із соціумом, відкритості для нових соціокультурних впливів, а також активізації внутрішніх сил особистості.

З позиції системно-цілісного підходу особистість виступає як тілесно-душевно-духовна істота (О. Іонова, 2012; Р. Штайнер, 1996), у якій у взаємозв'язку знаходяться тіло людини (її фізичне тіло, потяги, інстинкти), душа (психіка, яка охоплює почуття, мислення і волю; виступає носієм емоцій, свідомості, прагнень, бажань тощо) і дух («Я»-свідомість, духовне сутнісне ядро людини, завдяки чому людина є індивідуальною істотою). Взаємозалежність тілесних і душевно-духовних функцій особистості, єдність її почуттів, мислення й волі зумовлюють цілісність її розвитку.

У процесі професійної самореалізації педагога велике значення мають процес особистісного розвитку вчителя (психічний і морально-духовний розвиток, розвиток фізичного тіла) і процес соціалізації, оскільки людина існує й розвивається у суспільстві, і від того, наскільки гармонійним є її входження в нього, залежить її життя і здатність самореалізуватися.

З огляду на це характерними особливостями професійної самореалізації вчителя є: потреба в інформаційному обміні із зовнішнім (предметним і соціальним) середовищем; постійне самовдосконалення вчителя; значні творчі можливості у професійній діяльності та розвитку; відкритість впливам зовнішнього середовища, взаємодія із соціальними системами (інколи через подолання

внутрішніх конфліктів, внутрішню напругу); динамічність (людина нерівномірно змінюється під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів); ціннісна орієнтація процесу професійної самореалізації; формування бажання і можливостей педагога здійснювати самоосвітню діяльність.

Синергетичний підхід – напрям дослідження, в основі якого є розгляд феноменів самоорганізації складних систем, унаслідок чого у системі з'являються якості, яких не має жоден з її складників (Наукові підходи, 2012).

Синергетичний підхід до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя дозволяє визначити його можливості до самоорганізації (певна незалежність особистості від середовища; наявність флуктацій та біфуркацій, що уможливають самостійне визначення варіантів розвитку та самореалізації людини; наявність аттракторів, що стимулюють різні процеси, зокрема, самоорганізацію і самореалізацію).

Справді, педагоги значною мірою залежать від зовнішнього впливу соціуму та інститутів, які функціонують у ньому, проте також володіють якостями, завдяки яким вони можуть самостійно діяти (цілеспрямованість, самостійність, організованість, працьовитість тощо).

Водночас інформаційний простір, що збільшується, спонтанність освітніх процесів призводять до порушення рівноваги у процесі розвитку особистості та її самореалізації, активізації її внутрішніх сил. Виходячи з цієї позиції, процес професійної самореалізації має флуктації (відхилення) і біфуркації (роздвоєння), що зумовлені особистісними кризами, внутрішніми та зовнішніми конфліктами педагога. У точках біфуркації існує декілька варіантів подальшого розвитку особистості та подій, і неможливо напевно визначити, у якому напрямі він відбуватиметься. Незважаючи на превалювання негативних симптомів, кризи та конфлікти, як правило, надають імпульс для появи нових якостей особистості, її підйому на вищий рівень розвитку.

Аттракторами (активними стійкими центрами, які стимулюють самоорганізацію та професійну самореалізацію, зокрема) є завдання, які постають перед людиною як у професійній, так і особистій сферах.

Антрополого-гуманістичний підхід – гносеологічна, світоглядна, теоретична та практична орієнтація досліджень на особистість як на головну цінність і мету (Наукові підходи, 2012).

Використання антрополого-гуманістичного підходу до досліджуваної проблеми дозволяє розглядати особистість (зокрема, учителя) як най-

більшу значущість і пріоритет у житті (з визнанням її права на самореалізацію і виявлення власних цінностей), як біосоціальну істоту, котра активно взаємодіє із соціумом (Баталіна, 2001), розвивається під його впливом і сама впливає на нього, а також вивчати питання професійної самореалізації вчителя з точки зору гуманізму, крізь призму людини і в інтеграції різних наук (фізіології, психології, соціології, педагогіки, культурології тощо). Це передбачає організацію та проведення досліджень питань педагогічної діяльності вчителя, його захисту, охорони життя і здоров'я, створення умов для професійної самореалізації педагога, урахування його індивідуальних особливостей тощо. Учитель через власну творчу діяльність сприяє збагаченню й передачі майбутнім поколінням накопиченого людством соціального досвіду.

Особистісно-діяльнісний підхід – принцип дослідження, що виходить із виявлення індивідуального, неповторного досвіду особистості, інтересів, здібностей, ціннісних орієнтацій, можливостей самореалізуватися у професійній діяльності тощо (Наукові підходи, 2012).

Застосування особистісно-діялісного підходу до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя дозволяє розглядати його як суб'єкт різних видів діяльності, що зумовлені системою суспільного виховання, культурним і соціально-економічним розвитком суспільства (Тюмасева, Богданов, Щербак, 2004), сформувані цілісне наукове уявлення про людину, вивчати зазначену проблему з визнанням діяльності основою самореалізації особистості.

Так, особистісно-діялісний підхід передбачає етико-гуманістичний принцип спілкування вчителя з учасниками освітнього процесу, пріоритет індивідуальності в освіті, свободу особистості, орієнтацію на розвиток і саморозвиток особистісних властивостей людини, пізнання її взаємозв'язків зі світом, побудову системи освіти, базуючись на життєвому досвіді суб'єкта (охоплює пізнання, спілкування, творчість, продуктивну діяльність) (Наукові підходи, 2012). Цей підхід дає змогу усвідомити, що особистість розвивається у процесі діяльності і перетворення дійсності, що її оточує. Водночас діяльність зумовлена особливостями самої особистості.

Слід зауважити, що процес професійної самореалізації вчителя охоплює різні види діяльності, зокрема: освітню діяльність (навчальну, виховну), спілкування з учасниками освітнього процесу, суспільну діяльність тощо. При цьому чим більшим є вплив на почуття, мислення та волю людини і

чим вищими її самостійність та активність у спілкуванні і діяльності, тим ефективнішою є її професійна самореалізація.

Цивілізаційний підхід визначає цивілізацію як культурно-історичну систему із певними ознаками (технічна оснащеність суспільного виробництва, роль культури, людського фактора і суспільно-політичних інститутів у перебігу соціальних процесів тощо) (Касьян, 2008; Скакун, 2008). Важливо відзначити, що цивілізаційний підхід передбачає вплив цивілізації на особистість, а особливе значення мають фактори (освіта, свобода особистості, культура, технічний розвиток), що пов'язані з діяльністю людини як суб'єкта історичного процесу.

Інформаційно-технологічне або постіндустріальне суспільство передбачає значну зміну технічної основи духовного і матеріального виробництва, соціальної структури, виникнення потреби в постійному підвищенні культури особистості і соціуму, зосередження його уваги на науково-інформаційних ресурсах, рівневі моральності, соціально-політичної свідомості людей і духовно-культурних орієнтирах. З огляду на це етап інформаційної цивілізації називають також антропогенним, орієнтованим на людину (Касьян, 2008), а її потреби визнаються абсолютною цінністю цивілізаційного процесу. У центрі цього підходу є людина як творча особистість, яка здатна до змін, саморозвитку і прагне до самореалізації.

Окрім того, цивілізаційний підхід дозволяє дослідити проблему професійної самореалізації вчителя в усьому різноманітті суспільних зв'язків (Скакун, 2008), суспільних цінностей (право на життя, саморозвиток, самореалізацію, свободу творчості) та національних елементів цивілізації (соціальних, економічних, культурних, ідеологічних, політичних, релігійних тощо) (Економічна теорія, 2007).

Також цивілізаційний підхід дає можливість проаналізувати специфіку сучасної цивілізації, виявити тенденції і проблеми, які існують у соціумі нині (духовні, екологічні, демографічні тощо) та розкрити їхній вплив на самореалізацію вчителя.

Аксіологічний підхід – методологічний підхід, який передбачає формування в особистості різних ціннісних орієнтацій, що задають загальну спрямованість її прагненням та інтересам, мотиваційну програму діяльності тощо (Садова, 2010).

Використання аксіологічного підходу до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя дозволяє розглядати людину як безумовну цінність, а також визначити цінності, які є актуальними і значущими для педагога.

У власній професійній діяльності і загалом протягом життя особистість стикається з різними суспільно важливими цінностями (світоглядними, загальнолюдськими, громадянськими тощо), які через вплив зовнішніх (соціальних, освітніх, культурних) факторів і активізацію внутрішніх сил особистості інтеріоризуються нею (зовнішні цінності перетворюються на внутрішні, значущі цінності), стають базисом для формування її особистих переконань, діяльності, сприяють особистому зростанню педагога і забезпечують успішну професійну самореалізацію (Наукові підходи, 2012; Ткачова, 2007).

Згідно з позиціями *акмеологічного підходу* метою самореалізації людини є досягнення нею акме – стану максимально повного розкриття внутрішнього потенціалу у професійній діяльності, що відбувається у процесі розвитку й саморозвитку (Наукові підходи, 2012). З цієї точки зору суть професійної самореалізації вчителя полягає в мотивації його успіху та самоствердження в педагогічній праці, досягненні кращих результатів цієї діяльності (Рибалко, Черновол-Ткаченко, Кіриченко, 2018: 25).

Самореалізація людини повинна бути продуктивною, адже саме з цієї позиції вона максимально розкриває й реалізовує власний творчий потенціал у діяльності. Досягнення вчителем професійного акме залежить від розгортання сутнісних сил особистості, переведення її потенційних можливостей в актуальні, розвитку «Я»-концепції, що включає самосприйняття, самопізнання, рефлексію тощо. Окрім того, досягненню вищого рівня самореалізації вчителя у професійній діяльності сприяють самоорганізація, самопрогнозування, самоуправління, саморегуляція, самоконтроль, а гармонія між особистісно-професійним зростанням людини та її соціальним статусом підтримується завдяки самопрезентації, самовираженню, самоствердженню.

За умов акмеологічного підходу домінантною стає проблема розвитку творчих здібностей учителів з урахуванням різних аспектів їхньої підготовки і самовдосконалення, зокрема: освітній аспект націлений на діагностику й розвиток знань та умінь у системі загальної, професійної та безперервної освіти; професійний аспект передбачає визначення можливостей та результатів трудової діяльності через з'ясування психологічної готовності до педагогічної праці і рівня соціальної відповідальності педагога за її процес і результати; креативний аспект орієнтований на визначення зусиль, які витрачаються, і ефективність їх реалізації шляхом з'ясування рівня професіоналізму,

інноваційного потенціалу, педагогічної майстерності й оцінки соціальної значущості інновацій; системотвірним є аспект рефлексії (самосвідомість особистості, розуміння учасників освітнього процесу), що забезпечує взаємоузгодження виокремлених аспектів професіоналізації людини.

Окрім того, застосування акмеологічного підходу до дослідження проблеми професійної самореалізації вчителя передбачає вивчення особистості як цілісного феномена в єдності її суттєвих сторін; орієнтацію вчителя на постійний саморозвиток та самовдосконалення, мотивацію високих досягнень; організацію творчої діяльності вчителя, створення необхідних умов для самореалізації його творчого потенціалу (Наукові підходи, 2012; Рибалко, Черновол-Ткаченко, Кіриченко, 2018).

Досягненню вищого рівня професійної самореалізації педагога сприяють: його професійна спрямованість (свідомий вибір педагогічної професії, любов до дітей, якісна вища освіта тощо); здібності до здійснення педагогічної діяльності (комунікативні, перцептивні, організаційні тощо); креативність; інтелектуальні здібності (широкий світогляд, прагнення до самоосвіти тощо); особистісні якості (наполегливість, працездатність, сила волі тощо); внутрішні та зовнішні чинники (сприятливе освітнє середовище тощо).

Компетентнісний підхід передбачає орієнтацію на розвиток у вчителя здатності практично діяти, використовувати навички та досвід успішних дій у різних ситуаціях професійної діяльності. Для кращої професійної самореалізації вчитель має оволодіти загальногалузевими компетентностями (формується під час засвоєння змісту певної освітньої галузі), предметними компетентностями (складник загальногалузевих компетентностей стосовно конкретного навчального предмета), ціннісно-змістовими компетенціями (здатність бачити та розуміти світ, орієнтуватися в ньому, уміти вибирати цільові і змістові установки, приймати рішення); загальнокультурними компетенціями (особливості загальнолюдської та національної культури, елементи моральної основи життя); навчально-пізнавальними компетенціями (знання і вміння стосовно цілепокладання, планування, рефлексії та самооцінки навчально-пізнавальної діяльності); інформаційними компетенціями (уміння самостійно знаходити, аналізувати, відбирати потрібну інформацію, організувати, доповнювати та передавати інформацію); соціально-трудовою компетенцією (оволодіння знаннями й досвідом у громадській діяльності); особистісними компетенціями

(засвоєння методології інтелектуального і фізичного саморозвитку, емоційної саморегуляції); професійною компетентністю (вияв професійної діяльності на високому рівні, здатність педагога проєктувати подальший професійний розвиток) (Бойчук, 2008; Наукові підходи, 2012).

Висновки. Отже, використання різних підходів (системно-цілісного, синергетичного, особистісно-діяльнісного, цивілізаційного, антрополого-гуманістичного, аксіологічного, акмеологічного, компетентнісного) сприяє розгляду проблеми про-

фесійної самореалізації вчителя з різних боків, що визначає цілісність та об'єктивність дослідження. Професійна самореалізація вчителя відбувається під впливом низки зовнішніх і внутрішніх факторів, в організації різних видів діяльності вчителя і спрямовується на якомога повніше розкриття внутрішнього потенціалу педагога та формування високого рівня професійної компетентності.

Ця робота не вичерпує всіх аспектів дослідження. Перспективним є детальне розкриття різних засобів професійної самореалізації вчителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баталіна А. Цивілізаційно-антропологічний підхід як методологічний інструментарій в розв'язанні педагогічних проблем. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки* : зб. наук. праць. Київ–Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2001. Вип. 18. С. 7–11.
2. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні основи формування : монографія. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 357 с.
3. Економічна теорія: політекономія: підручник / В. Базилевич, В. Попов, К. Базилевич та ін. ; за ред. В. Базилевича. Київ : Знання-Прес, 2007. 719 с.
4. Іонова О. М. Образ дитини у Штайнер-педагогіці. *Історико-педагогічний альманах* : зб. наук. праць. Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2012. № 1. С. 44–48.
5. Касьян В. І. Філософія. Відповіді на питання екзаменаційних білетів : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 347 с.
6. Наукові підходи до педагогічних досліджень : колективна монографія / за заг. ред. В. Лозової. Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 348 с.
7. Рибалко Л. С., Черновол-Ткаченко Р. І., Кіриченко С. В. Професійна самореалізація вчителів старшої школи в освітній проєктній діяльності в контексті Нової української школи. Харків : Вид. група «Основа», 2018. 144 с.
8. Садова Т. Аксіологічний підхід у системі педагогічної методології. *Дошкільна освіта*. 2010. № 1 (27). С. 63–69.
9. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Харків : Консум, 2008. 656 с.
10. Ткачова Н. О. Аксіологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2007. 44 с.
11. Томасева З., Богданов Е., Щербак Н. Словарь-справочник современного общего образования: акмеологическое, валеологическое и экологическое тайны. Санкт-Петербург : «Питер», 2004. 464 с.
12. Штайнер Р. Общее учение о человеке как основа педагогики / пер. с нем. Д. Виноградова. Москва : Парсифаль, 1996. 176 с.

REFERENCES

1. Batalyna, A. Tsyvilizatsionno-antropologicheskyy podhod kak metodologicheskyy instrumentariy v reshenii pedagogicheskikh problem [Civilization-anthropological approach as a methodological toolkit in solving pedagogical problems]. *Pedagogy of Creating a Creative Personality in Higher and General Education Schools*, 2001, No. 18, pp. 7–11 [in Russian].
2. Boichuk, Yu D. Ekologo-valeologichna kultura maibutnioho vchytelia: teoretyko-metodychni osnovy formuvannia [Ecological and valeological culture of the future teacher: theoretical and methodical bases of formation]. *Summy: VTD "Universytetska knyga"*, 2008. 357 p. [in Ukrainian].
3. Ekonomichna teoriia: politekonomiia [Economic theory: political economy] / V. Bazylevuch, V. Popov, K. Bazylevych etc.; Ed. V. Bazylevych. Kyiv: Znannia-Press, 2007. 719 p. [in Ukrainian].
4. Ionova, O. Obraz dytyny u Stainer-pedahohitsi [The image of the child in Steiner-pedagogy]. *Historical and pedagogical almanah*, 2012, No. 1, pp. 44–48 [in Ukrainian].
5. Kasian, V. I. Filosofii. Vidpovidi na pytannia ekzamenatsiynykh biletiv [Philosophy. Answers to questions of exam papers]. Kyiv: Znannia, 2008. 347 s. [in Ukrainian].
6. Naukovi pidhody do pedahohichnykh doslidzhen [Scientific approaches to pedagogical research] / Ed. V. Lozova. Kharkiv: Vydavnytstvo Virovets A. P. "Apostrof", 2012. 348 p. [in Ukrainian].
7. Rybalko, L. S., Chernovol-Tkachenko, R. I., Kirychenko, S. V. Profesiyna samorealizatsiya vchyteliv starshoi shkoly v osvittniy proektniy diialnosti v konteksti Novoi ukrainskoi shkoly [Professional self-realization of high school teachers in educational project activity in the context of New Ukrainian school]. *Kharkiv: Vydavnycha grupa "Osnova"*, 2018. 144 p. [in Ukrainian].
8. Sadova, T. Aksiologichnyi pidhid u systemi pedahohichnoi metodoligii [Axiological approach in the system of pedagogical methodology]. *Preschool education*, 2010, No. 1 (27), pp. 63–69 [in Ukrainian].
9. Skakun, O. F. Teoriia prava i derzhavy [Theory of law and state]. Kharkiv: Konsum, 2008. 656 p. [in Ukrainian].

10. Tkachova, N. O. Aksiologichni zasady pedahohichnoho protsesu v sychasnyh zahalnoosvitnih navchalnyh zakladah [Axiological fundamentals of pedagogical process in modern secondary educational establishments]. Lugansk, 2007. 44 p. [in Ukrainian].

11. Tiumaseva, Z., Bogdanov, Ye, Shcherbak, N. Slovar-spravochnik sovremennogo obshchego obrazovaniya: akmeologicheskiye, valeologicheskiye i ekologicheskiye tainy [Dictionary-reference book of modern general education: acmeological, valeological and ecological secrets]. Sankt-Petersburg: "Piter", 2004. 464 p. [in Russian].

12. Steiner, R. Obshchee ucheniye o cheloveke kak osnova pedagogiki [The general doctrine of man as the basis of Pedagogy]. Moscow: Parsifal, 1996. 176 p. [in Russian].